

ЎЗБЕКИСТОНЛИК МЕХНАТ МИГРАНТЛАРИ ҲУҚУҚЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Норбеков Сухроб Мусурмонович

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди катта эксперти

Аннотация: Мазкур мақолада ўзбекистонлик меҳнат мигрантларининг хориждаги ҳуқуқларини таъминлаш масаласи халқаро ҳуқуқий меъёрлар, миллий қонунчилик ва илғор хорижий тажрибалар асосида таҳлил қилинган. Мақолада Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва Халқаро Меҳнат Ташкилоти конвенциялари, меҳнат миграцияси соҳасида ривожланган давлатлар тажрибаси, шунингдек рақамли технологиялар орқали ҳуқуқий ҳимояни таъминлаш имкониятлари ёритилган.

Муаллиф Ўзбекистонда меҳнат миграцияси жараёнларини тартибга солиш, ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, мигрантлар ва уларнинг оилаларини қўллаб-қувватлаш бўйича қатор таклиф ва тавсиялар ишлаб чиққан. Хусусан, мигрантлар учун кўп тилли рақамли платформалар яратиш, халқаро маълумот алмашиш тизимини жорий этиш, консуллик ёрдамини кенгайтириш ва давлат-хусусий шериклик асосида хизматлар сифатини ошириш зарурлиги таъкидланган. Инфратузилмани ривожлантириш бўйича таклифлар берилди.

Калит сўзлар: *меҳнат миграцияси, мигрантлар ҳуқуқлари, халқаро ҳуқуқ, миллий қонунчилик, рақамли технологиялар, ҳуқуқий ҳимоя, консуллик ёрдами, давлат-хусусий шериклик, ижтимоий кафолатлар, халқаро ҳамкорлик.*

КИРИШ

Сўнгги ўн йилликларда Ўзбекистонда миграция жараёнлари иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисмига айланди. Мамлакат аҳолисининг сезиларли қисми меҳнат миграцияси орқали хорижда ишлаб, мамлакатга валюта тушумларини олиб келмоқда ва минглаб оилаларнинг моддий фаровонлигига ҳисса қўшмоқда.

Бироқ меҳнат мигрантлари фаолияти фақат иқтисодий манфаат билан чекланиб қолмайди — уларнинг ҳуқуқий ҳимояси, хавфсизлиги, ижтимоий кафолатлари ва инсоний шаънини таъминлаш масаласи ҳам давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистонлик мигрантлар асосан Россия Федерацияси, Қозоғистон, Жанубий Корея, Туркия ва айрим Европа давлатларида меҳнат қилади. Бу мамлакатлардаги ҳуқуқий тизим, миграция сиёсати ва меҳнат муносабатлари тартиби турлича бўлиб, айрим ҳолларда уларнинг ҳуқуқларини тўлиқ таъминлашга тўсқинлик қилувчи ҳуқуқий ва маъмурий тўсиқлар мавжуд. Масалан, визали ва визасиз режим, меҳнат патенти ёки иш рухсатномаси олиш жараёни, меҳнат шартномасини расмийлаштириш ва ижтимоий суғурта масалалари кўплаб муаммоларни келтириб чиқаради.

Давлатимиз томонидан сўнгги йилларда хориждаги фуқароларимизни ҳимоя қилиш мақсадида қатор чора-тадбирлар амалга оширилди. Консуллик муассасаларининг фаолияти кенгайтирилди, меҳнат ва ижтимоий муҳофаза соҳасида икки томонлама шартномалар имзоланди, «Ўзбекистон фуқароларининг хорижда меҳнат фаолиятини ташкил этиш марказлари» фаолияти йўлга қўйилди. Шу билан бирга, мигрантлар учун ахборот ресурслари, ҳуқуқий маслаҳат хизматлари ва рақамли платформалар яратилмоқда.

Шунингдек, халқаро ҳуқуқий мажбуриятлар доирасида Ўзбекистон БМТнинг бир қатор конвенцияларига қўшилган бўлиб, мигрантлар ва уларнинг оила аъзолари ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ўз зиммасига олган. Аммо амалиётда ушбу ҳуқуқларни тўлиқ таъминлаш учун яна қатор ташкилий, ҳуқуқий ва технологиявий чораларни амалга ошириш зарур. Шу маънода, мазкур мақолада халқаро тажриба, миллий қонунчилик, хориждаги амалиёт ва рақамли технологиялар имкониятлари таҳлил қилиниб, ўзбек мигрантлар ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилиш бўйича таклифлар илгари сурилади.

ХАЛҚАРО ТАЖРИБА

Ўзбекистонлик мигрантларнинг хорижда ҳуқуқларини таъминлаш масаласида халқаро ҳуқуқий асослар муҳим ўрин тутди. Халқаро меъёрлар давлатлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш, мигрантлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларнинг хавфсизлигини кафолатлашда асосий ҳуқуқий манба сифатида хизмат қилади.

Биринчидан, БМТнинг “**Барча меҳнатчи-мигрантлар ва уларнинг оила аъзолари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги халқаро конвенцияси**” (1990 йил) мигрантлар ҳуқуқларини тўлиқ қамраб олган энг муҳим халқаро ҳужжат ҳисобланади. Унда мигрантларнинг шахсий эркинликлари, тенг ҳуқуқлилиги, меҳнат ва ижтимоий муҳофаза ҳуқуқлари, соғлиқни сақлаш ва таълим олиш имкониятлари белгилаб қўйилган. Ҳужжат шунингдек, мигрантлар билан муносабатда дискриминацияни тақиқлайди ва уларнинг ҳуқуқий ҳимоя воситаларига эга бўлишини кафолатлайди.

Иккинчидан, **Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ)** доирасида қабул қилинган 97-Конвенция (1951 йил) ва 143-Конвенция (1975 йил) меҳнатчи-мигрантлар ҳуқуқий мақомини белгилаш ва уларни ноқонуний миграция хавфларидан ҳимоя қилишга қаратилган. Бу ҳужжатлар меҳнат шартларини яхшилаш, меҳнат муносабатларида тенг ҳуқуқлилиқ ва ижтимоий ҳимоя чораларини таъминлаш талабларини ўз ичига олади.

Учинчидан, инсон ҳуқуқларига оид умумий халқаро ҳужжатлар ҳам мигрантлар манфаатларини ҳимоя қилади. Жумладан, “**Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси**” (1948 йил) ва “**Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт**” (1966 йил) ҳар бир шахснинг ҳаракатланиш эркинлиги, адолатли суд ҳимояси, шахсий дахлсизлик ва инсон шаънини ҳимоя қилиш ҳуқуқларини кафолатлайди.

Тўртинчидан, икки ва кўп томонлама шартномалар ҳам ўзбек мигрантлари ҳуқуқларини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Ўзбекистон Россия, Қозоғистон, Жанубий Корея ва Туркия билан меҳнат соҳасида ҳамкорликка оид шартномалар имзолаган. Бу келишувлар меҳнат патенти, иш рухсатномаси, меҳнат шартномаси ва ижтимоий суғурта масалаларида ҳуқуқий кафолатлар яратади.

Шу билан бирга, халқаро ҳуқуқий асослар амалда самарали ишлаши учун миллий қонунчилик ва консуллик-дипломатик механизмлар билан уйғунлаштирилиши зарур. Бу эса ўзбек мигрантларини хорижда тўлиқ ҳимоя қилишнинг асосий шарти ҳисобланади.

ЎЗБЕКИСТОН АМАЛИЁТИ

Ўзбекистон Республикаси сўнгги йилларда мигрантлар ҳуқуқларини таъминлаш ва уларнинг хориждаги хавфсиз меҳнат шароитларини кафолатлаш йўналишида бир қатор ҳуқуқий ва институционал ислохотларни амалга оширди. Миллий қонунчилик тизимида меҳнатчи-мигрантлар ҳуқуқий мақоми, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шунингдек, давлат томонидан кўрсатиладиган ҳимоя чоралари аниқ белгиланган.

Аввало, **Ўзбекистон Республикаси Конституциясида** (32-модда, 43-модда) ҳар бир фуқаронинг меҳнат қилиш, муносиб ҳаёт даражасига эга бўлиш ва ҳуқуқларининг давлат томонидан ҳимоя қилиниши кафолатланган. Шу билан бирга, давлат фуқароларнинг хориждаги ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича мажбуриятни ўз зиммасига олган.

“Меҳнат миграцияси тўғрисида”ги қонун (2020 йил) эса мигрантлар ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган асосий ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Унда фуқароларнинг хорижда иш фаолиятини ташкил этиш тартиби, меҳнат шартномаларини тузиш, мигрантлар ва уларнинг оила аъзоларини ижтимоий муҳофаза қилиш механизмлари ёритилган. Қонунда давлат органлари, хусусий сектор ва нодавлат ташкилотлар ҳамкорлиги орқали миграция жараёнларини қонуний ва хавфсиз ташкил этишга алоҳида эътибор қаратилган.

Ўзбекистоннинг миллий сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири — **Меҳнат миграцияси агентлиги** ва унинг хориждаги ваколатхоналари орқали мигрантларга амалий ёрдам кўрсатишдир. Бу муассаса хорижий иш берувчилар билан шартнома тузиш, мигрантларни меҳнат бозорига тайёрлаш, ҳуқуқий маслаҳат бериш ва зарур ҳолларда уларни ватанга қайтариш вазифаларини бажаради.

Шунингдек, сўнгги йилларда қатор давлатлар билан икки томонлама келишувлар имзоланди. Жумладан, Россия, Қозоғистон, Жанубий Корея ва Туркия билан имзоланган шартномалар мигрантлар учун расмий ишга жойлашиш, меҳнат патенти олиш ва ижтимоий суғурта билан таъминланиш имкониятини яратди.

Миллий қонунчиликда мигрантлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда рақамли технологиялардан фойдаланишга ҳам алоҳида ўрин берилган. **“Миграция” миллий электрон платформаси** орқали фуқаролар хориждаги иш таклифлари, ҳуқуқий маслаҳатлар, консуллик хизматлари ҳақида ахборот олишлари мумкин.

Бундай тизимли чора-тадбирлар Ўзбекистоннинг ўз фуқаролари ҳуқуқларини нафақат мамлакат ичида, балки хорижда ҳам таъминлашга интилаётганини кўрсатади. Бироқ амалиётда ҳали ҳам қатор ҳуқуқий ва ташкилий муаммолар сақланиб қолмоқда.

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР АМАЛИЁТИ

Ўзбекистонлик мигрантлар кўпинча Россия, Қозоғистон, Жанубий Корея, Туркия, БАА ва Европа мамлакатларига меҳнат ёки таълим мақсадида сафар қиладилар. Бу давлатларнинг ҳар бири мигрантлар ҳуқуқларини таъминлаш борасида турли моделларга эга ва уларнинг тажрибаси Ўзбекистон учун муҳим амалий аҳамиятга эга.

Россия Федерацияси мигрантлар учун меҳнат патенти тизимини жорий этган. Бу тизим меҳнатчига қонуний равишда ишлаш ва ижтимоий суғурта тизимидан фойдаланиш имкониятини беради. Шу билан бирга, Россияда мигрантлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида маълум чекловлар ва бюрократик тўсиқлар мавжуд, шунинг учун икки давлат ўртасидаги шартномалар доимий равишда янгиланиб туриши муҳим.

Қозоғистонда меҳнатчи-мигрантлар учун махсус рухсатномалар тизими жорий этилган бўлиб, қишлоқ хўжалиги ва қурилиш соҳаларида ишлаш учун соддалаштирилган тартиблар мавжуд. Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасидаги келишувлар мигрантларга иш ҳақи, меҳнат шартлари ва ижтимоий ҳимоя бўйича кафолатлар беради.

Жанубий Корея — меҳнатчи-мигрантлар ҳуқуқларини қонунчилик асосида қатъий ҳимоя қилувчи мамлакатлардан бири. **Е-9 меҳнат визаси дастури** доирасида фуқаролар меҳнат шартномалари асосида расмий ишга жойлаштирилади ва уларнинг меҳнат ҳуқуқлари давлат назоратида бўлади. Шунингдек, Жанубий Корея мигрантлар учун бепул ҳуқуқий маслаҳат ва тил ўргатиш курсларини таклиф этади.

Туркия мигрантлар учун меҳнат рухсатномаларини олиш жараёнини электрон тарзда амалга ошириш имкониятини яратган. Бу нафақат вақтни тежайди, балки коррупция хавфини ҳам камайтиради. Шунингдек, Туркияда мигрантлар учун тиббий суғурта ва меҳнат шартномалари бўйича қонунчилик кафолатлари мавжуд.

БАА эса меҳнатчи-мигрантлар учун махсус меҳнат шартномалари ва электрон петиция тизимини жорий этган. Бу тизим орқали иш берувчи билан юзага келган низолар тезкор ҳал этилади.

Европа мамлакатлари, айниқса Германия ва Польша, меҳнатчи-мигрантлар учун интеграция дастурларини кенг йўлга қўйган. Бу дастурлар тил ўргатиш, касбий тайёргарлик ва ижтимоий хизматларга кириш имкониятини қамраб олади.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, мигрантлар ҳуқуқларини таъминлашда ҳуқуқий кафолатлар билан бир қаторда, амалий ёрдам, маълумот бериш ва интеграция дастурлари ҳам катта аҳамиятга эга. Ўзбекистон учун энг самарали йўналиш — икки томонлама шартномаларни кучайтириш ва рақамли интеграция механизмларини жорий этиш ҳисобланади.

РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ОРҚАЛИ ҲУҚУҚИЙ ҲИМОЯ

Сўнгги йилларда рақамли технологиялар мигрантлар ҳуқуқларини таъминлаш ва уларга тезкор ёрдам кўрсатишнинг самарали воситасига айланди. Ўзбекистон ҳам хориждаги фуқароларини қўллаб-қувватлашда рақамли ечимларни кенг жорий этишга ҳаракат қилмоқда.

Авалло, “Миграция” миллий электрон платформаси яратилди. Унинг асосий вазифаси — фуқароларга ишга жойлашиш бўйича расмий вақант лавозимлар ҳақида ахборот бериш, меҳнат шартномаларини текшириш, ҳуқуқий маслаҳатлар тақдим этиш ва консуллик хизматлари билан боғланиш имкониятини яратиш. Платформа орқали иш таклифлари, виза талаблари ва меҳнат қонунчилиги ҳақидаги маълумотлар доимий янгиланиб боради.

Бундан ташқари, онлайн ҳуқуқий маслаҳат хизматлари орқали хориждаги фуқаролар турли масалалар — иш ҳақи тўланмаслиги, меҳнат шартларининг бузилиши ёки депортация хавфи юзага келганда — юристлардан масофавий ёрдам олишлари мумкин.

Мобил иловалар ҳам мигрантлар учун қулай воситага айланган. Масалан, “UzMigration” ёки “Consulate Online” каби иловалар орқали иш берувчи ҳақида маълумот олиш, элчихонага мурожаат йўллаш, тезкор ҳолатда ёрдам сўраш имкони мавжуд.

Рақамли технологиялар халқаро интеграция соҳасида ҳам аҳамиятлидир. Хусусан, икки томонлама келишувлар доирасида Ўзбекистоннинг миграция ахборот тизими Россия, Қозоғистон ва Жанубий Кореянинг меҳнат бозори маълумотлар

базалари билан уйғунлаштирилмоқда. Бу жараён мигрантларнинг қонуний ишга жойлашишини тезлаштиради ва сохта иш таклифларини аниқлашда ёрдам беради.

Шу билан бирга, рақамли ҳимоя тизимида киберхавфсизлик масаласи ҳам долзарб. Мигрантлар шахсий маълумотларини муҳофаза қилиш учун биометрик аутентификация, икки босқичли текширув ва маълумотларни шифрлаш протоколлари жорий этилмоқда.

Келгусида сунъий интеллект ва катта маълумотлар таҳлили технологияларини миграция жараёнларига интеграция қилиш режалаштирилган. Бу миграция оқимларини прогноз қилиш, ҳуқуқбузарлик ҳолатларини олдиндан аниқлаш ва давлат сиёсатини аниқ маълумотлар асосида шакллантириш имконини беради.

Шундай қилиб, рақамли технологиялар мигрантлар ҳуқуқларини таъминлашда нафақат ахборот манбаи, балки хавфсизлик, ҳуқуқий ҳимоя ва самарали бошқарувнинг асосий воситасига айланмоқда.

МУАММО ВА ТЎСИҚЛАР

Ўзбекистонлик мигрантларнинг хорижда ҳуқуқларини таъминлаш жараёнида қатор тизимли муаммолар ва амалий тўсиқлар мавжуд. Бу тўсиқлар ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий ва ташкилий омиллар билан боғлиқ бўлиб, уларни бартараф этмасдан самарали муҳофаза тизимини яратиш қийин.

Биринчи йирик муаммо — хорижий мамлакат қонунчилигини тўлиқ билмаслик. Кўпгина мигрантлар ишга кетишдан олдин меҳнат визаси, патент ёки рухсатнома олиш талабларини чуқур ўрганмайди. Бу эса уларни ноқонуний мақомга тушириб қўяди ва ҳуқуқий ҳимоя имкониятларини кескин чеклайди.

Иккинчи муаммо — сохта иш таклифлари ва алдов йўли билан ёллаш ҳолатлари. Айрим фирибгар агентликлар ёки шахсий воситачилар иш ҳақини ўта юқори кўрсатиб, шартнома шартларини яшириш ёки ёлғон маълумот бериш орқали мигрантларни қийин аҳволга солиб қўяди.

Учинчи тўсиқ — молиявий ресурслар ва ижтимоий кафолатлар етишмаслиги. Меҳнатчи-мигрантлар кўп ҳолларда тиббий суғурта, ижтимоий нафақа ёки ишсиз қолганда моддий ёрдамдан маҳрум бўлади. Бу айниқса қонуний мақомга эга бўлмаганлар орасида кенг тарқалган.

Тўртинчи муаммо — диаспора ва консулликлар билан муносабатда узилишлар. Ҳар бир мигрант ўз мамлакати элчихонаси ёки консуллиги билан доимий алоқада бўлиши зарур, аммо амалда кўпчилик уларнинг хизматларидан хабардор эмас ёки ишончсизлик ҳис қилади.

Бешинчи тўсиқ — тил ва маданий мослашув муаммолари. Хорижда тилни билмаслик ва маҳаллий урф-одатларга мослашишда қийналиш, иш муҳитида ва жамиятда камида икки баробар кўпроқ қийинчилик келтириб чиқаради.

Яна бир жиддий масала — ҳуқуқий ёрдам ва маслаҳат марказларининг етарли эмаслиги. Кўп ҳолларда мигрантлар ҳуқуқлари бузилганда қайси ташкилотга мурожаат қилишни билмайди.

Ниҳоят, рақамли технологиялардан фойдаланишдаги чегаралар ҳам мигрантлар учун тўсиқ бўлиб қолмоқда. Интернетга кириш имконияти, рақамли саводхонлик даражаси ва онлайн хизматларга ишонч пастлиги уларнинг ҳуқуқий ҳимоя имкониятларини чеклайди.

Бу муаммоларни бартараф этиш учун тизимли давлат сиёсати, халқаро ҳамкорлик ва жамоатчилик ташкилотларининг фаол иштироки зарур.

ХУЛОСА

Мигрантлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда рақамли технологиялар замонавий жамият учун стратегик аҳамиятга эга йўналиш ҳисобланади. Халқаро амалиёт шуни кўрсатадики, самарали рақамли платформалар кўп тилли, фойдаланувчи учун қулай, хавфсиз ва давлат маълумотлар базалари билан интеграциялашган бўлиши шарт. Бундай тизимлар фақат ҳуқуқий ёрдамни таъминлабгина қолмай, балки мигрантларнинг ижтимоий ва иқтисодий интеграциясини ҳам рағбатлантиради.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда амалга оширилган ислохотлар миллий рақамли миграция хизматларини такомиллаштиришда муҳим қадам бўлди. Хусусан, мобил иловалар, онлайн маслаҳат хизматлари, давлат хизматларини масофавий тақдим этиш ва хориждаги ваколатхоналар орқали ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш каби механизмлар мигрантлар ва уларнинг оилалари учун янги имкониятлар яратди.

Бироқ тизимнинг самарадорлигини тўлиқ ошириш учун қатор масалалар ҳал этилиши лозим. Улар қаторида рақамли саводхонлик даражасини ошириш, тил тўсиқларини камайтириш, хизматлардан хабардорликни кучайтириш, шахсий

маълумотларни ҳимоя қилишнинг халқаро стандартларига мувофиқ тизим яратиш, халқаро маълумот алмашиш каналларини йўлга қўйиш ва давлат-хусусий шерикликни кенгайтириш бор.

Шу боис келгусида Ўзбекистон халқаро тажриба ва миллий эҳтиёжлар уйғунлигини таъминлаган ҳолда рақамли миграция хизматларини янада такомиллаштириши, сунъий интеллект ва катта маълумотлар таҳлили асосида сиёсат юритиши, ҳамда мигрантлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда инновацион ечимларни кенг қўллаши мақсадга мувофиқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Халқаро Миграция Ташкилоти. (2023). *2023 йилги Жаҳон Миграция Ҳисоботи*. Женева: ХМТ. Манба: <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2023>

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти. (1990). *Барча Мигрант Ишчилар ва Уларнинг Оила Аъзолари Ҳуқуқларини Ҳимоя Қилиш Тўғрисидаги Халқаро Конвенция*. Нью-Йорк: БМТ. Манба: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers>

3. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти. (1966). *Фуқаролик ва Сиёсий Ҳуқуқлар Тўғрисидаги Халқаро Пакт*. Нью-Йорк: БМТ. Манба: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>

4. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти. (2018). *Хавфсиз, Тартибли ва Қонуний Миграция Тўғрисидаги Жаҳон Пакти*. Нью-Йорк: БМТ. Манба: <https://www.un.org/en/global-compact-for-migration>

5. Халқаро Меҳнат Ташкилоти. (1949). *Меҳнат Миграцияси Тўғрисидаги Конвенция (Янгиланган), № 97*. Женева: ХМТ. Манба: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312242

6. Халқаро Меҳнат Ташкилоти. (1975). *Ноқонуний Шароитдаги Миграция Тўғрисидаги Конвенция, № 143*. Женева: ХМТ. Манба: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312288

7. Европа Иттифоқи. (2011). *Ягона Ариза Бўйича Ягона Рухсатнома Олиш Тўғрисидаги 2011/98/EU Директиваси*. Европа Иттифоқи Расмий Жариддаси. Манба: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0098>
8. Эстония Ҳукумати. (2025). *Э-Резидентлик Дастури*. Манба: <https://e-resident.gov.ee>
9. Жанубий Корея Ҳукумати. (2025). *Hi Korea Миграция Портали*. Манба: <https://www.hikorea.go.kr>
10. Канада Ҳукумати. (2025). *IRCC Ҳимояланган Ҳисоб*. Манба: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/application/account.html>
11. Иқтисодий Ҳамкорлик ва Ривожланиш Ташкилоти (OECD). (2021). *COVID-19га Жавоб Сифатида Мигрантларни Интеграция Қилиш ва Ижтимоий Қўшилиш учун Рақамли Асбоблар*. Париж: OECD Нашриёти. Манба: <https://www.oecd.org/migration/migration-policy-responses-covid-19.htm>
12. Кастлс, С., де Хаас, Х., ва Миллер, М. Ж. (2020). *Миграция Асри: Замоनावий Дунёда Халқаро Аҳоли Ҳаракатлари* (6-нашр). Лондон: Палгрейв Макмиллан. Манба: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-137-58326-4>